

**Краєзнавство
і туризм**

ДО ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ ТУРИСТИЧНО-КРАЄЗНАВЧОГО РУХУ В УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

У статті висвітлено роль шкільних екскурсій та подорожей у становленні туристично-краєзнавчого руху в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.).

Ключові слова: туризм, екскурсія, туристична подорож, туристично-краєзнавчий рух.

Помітний внесок у справу вивчення туризму, у тому числі й вітчизняного, здійснили своїми працями такі радянські, російські та українські дослідники, як О. Х. Абуков, О. М. Вацеба, Л. П. Воронкова, Б. В. Ємельянов, В. О. Квартальнов, А. П. Конох, Л. М. Логінов, В. Л. Петранівський, С. І. Попович, Г. С. Усискін, В. К. Федорченко, І. М. Чагайда та ін. Історичні аспекти розвитку туризму досліджували у своїх працях В. В. Абрамов, Г. П. Андрєєва, І. Ю. Афанасьєва, С. В. Грибанова, В. В. Дворниченко, Г. П. Долженко, Т. А. Дьорова, Р. О. Д'якова, В. А. Зінченко, А. М. Козицький, П. Ф. Коваль, О. М. Костюкова, Я. В. Луцький, В. В. Остапчук, О. Д. Попов, Л. М. Устименко, В. К. Федорченко, Г. Ф. Шаповал та ін. Вітчизняні науковці В. С. Бугрій, Г. М. Гуменюк, Б. П. Пангелов, М. В. Соловей, П. Т. Тронько вивчали історію становлення туристично-краєзнавчої справи в Україні.

Метою статті є висвітлення ролі шкільних екскурсій та подорожей у становленні вітчизняного туристично-краєзнавчого руху (кінець ХІХ – поч. ХХ ст.).

Започаткуванню понять «екскурсія» та «туристичний похід» людство завдячує італійському педагогу-гуманісту епохи Відродження Вітторіно да Фельтре, який заснував школу інтернатного типу (Casa giocosa – Будинок радощів) у Мантуї (Північна Італія), де у 1425 р. відбувся перший туристичний похід з навчально-виховною метою.

Французький філософ і педагог Ж.-Ж. Руссо рекомендував застосовувати екскурсії «з метою розвитку в учнях творчих здібностей спостереження та допитливості» [6]. Саме тоді з'явилася «ідея організації екскурсій як форм дидактично-виховної роботи у зв'язку з боротьбою зі схоластичними методами та вербалізацією у на-

вчанні» [6]. Послідовниками цього методу були просвітителі XV–XVI ст. І. Меркуриаліс, Е. Роттердамський, Л. Х. Вівес, Т. Мор, Ф. Рабле, М. Монтень, які вважали багатоденні піші подорожі засобом формування фізичних і морально-вольових якостей молодих людей.

У своїх працях видатні педагоги-просвітники XVII–XIX ст. Я. А. Коменський, Ж.-Ж. Руссо, Й. Г. Песталоцці, Ф. А. Дістервег, Й. Ф. Герберт визнавали важливість застосування навчального методу наочності для кращого засвоєння навчального матеріалу під час прогулянок і подорожей. Наприкінці XVII ст. у школах та університетах Англії, Франції, Німеччини, Австрії, Швейцарії та інших країн піші прогулянки та подорожі почали застосовувати у навчальному процесі.

Пропозиції європейських філософів і педагогів щодо введення навчальних подорожей, походів і екскурсій до програм шкільної та університетської освіти активно підтримали й передові педагоги Російської імперії, зокрема К. Д. Ушинський та П. Ф. Каптерев. Так, у своїй праці «Дидактичні нариси» П. Ф. Каптерев наголошував на важливості принципу наочності для отримання міцних знань і висловлював упевненість, що у майбутньому навколосвітня подорож стане складовою загальної освіти молоді людини [4].

До середини ХІХ ст. навчальні екскурсії вважалися прогулянками вчителя і дітей для збору та колекціонування природного матеріалу. Згодом вони стають засобом отримання нових знань і розвитку мислення під керівництвом вчителя [2]. Все ширше впроваджується в практику діяльності навчальних закладів екскурсійний метод навчання, обґрунтований вітчизняним педагогом К. Д. Ушинським. Видатний

український педагог Г. Г. Ващенко вважав екскурсію «засобом вивчення природи» [1, с. 42]. На його думку, «дослідницьку екскурсію» варто застосовувати у школі «не лише в галузі природознавчих дисциплін, але й у межах суспільнознавчих і гуманітарних» [1, с. 44].

У кінці XIX – на початку XX ст. навчальні екскурсії різного тематичного спрямування (природничі, історичні, археологічні, літературні, мистецтвознавчі, виробничі) набули поширення в педагогічній практиці гімназій, земських, початкових і професійних шкіл, реальних, комерційних, педагогічних училищ. Екскурсії-паломництва до православних святинь користувалися популярністю серед учнів церковно-приходських шкіл і духовних училищ.

В архівних документах міститься чимало фактів, які підтверджують широке застосування екскурсійного методу в навчальному процесі. Наприклад, начальник Київської міністерської жіночої гімназії доповідав на ім'я опікуна Київського навчального округу про чотири екскурсії для учениць 4, 5, 6 класів, здійснені у 1905 р. під керівництвом викладачів: природничо-історична берегом Дніпра; до музею старожитностей та мистецтва; огляд історичної місцевості та пам'яток давнього Києва; огляд історичної місцевості та пам'яток Подолу з відвідуванням церковно-археологічного музею при Братському монастирі [13, арк. 6].

Запровадження далеких екскурсій у навчальних закладах супроводжувалося відкриттям природознавчих, історичних і культурних пам'яток, музеїв тощо. Значний внесок у розвиток екскурсійної справи внесли навчальні заклади Таврійської губернії, зокрема Сімферопольська чоловіча казенна гімназія. Тільки протягом 1886 р. відбулися масові екскурсії гімназистів до Севастополя, Херсонеса, Балаклави, Інкермана [7]. Екскурсоводами були викладачі гімназій, серед них відомі краєзнавці Криму – Ф. Ф. Лашков, А. І. Маркевич, директор гімназії Г. І. Тимошевський.

У 1902 р. учні київської першої гімназії здійснили подорожі до Москви, Санкт-Петербурга, Ревеля, Риги, Вільно, Фінляндії. Під час поїздок учні вели спеціальні щоденники, де занотували свої спостереження [12].

У 1919 р. група учнів Севастопольської чоловічої гімназії під керівництвом викладача історії І. І. Смоленського здійснила сімнадцятиденну екскурсію на шлюпках уздовж Пів-

денного берега Криму, під час якої відвідали Балаклаву, Ласпі, Форос, Алупку, Ялту, Гурзуф, Алушту [10].

Помітний внесок у розвиток вітчизняного дитячого туризму здійснив викладач давніх мов у гімназіях Києва, Одеси, Кам'янець-Подільська, професор Київського університету св. Володимира, Ніжинського історико-філологічного інституту В. І. Петр. Свою туристично-екскурсійну діяльність В. І. Петр почав з одноденних учнівських подорожей до Чернігова, Житомира, Умані, потім він організовував багатоденні подорожі до Криму, на Кавказ, Урал, а згодом і закордон – до Німеччини, Швейцарії, Італії, Франції. У цілому, В. І. Петр організував і здійснив зі своїми учнями 15 подорожей, деякі з яких тривали 30 днів [5].

Екскурсійний метод широко застосовувався у навчальному процесі літніх загальноосвітніх і педагогічних курсів. Так, слухачі вчительських курсів, організованих Харківським Губернським земством, у 1913 р. взяли участь у 14 екскурсіях, серед яких були екскурсії до Етнографічного музею, Обсерваторії Університету, Міського художнього музею, Скляного заводу [9].

Створення у 1909 р. екскурсійних комісій при Київському, Одеському та Харківському навчальних округах стало новим етапом у розвитку екскурсійної справи. Екскурсійні комісії займалися організацією обслуговування екскурсантів – пошуком дешевого або безкоштовного житла, забезпеченням груп кваліфікованими керівниками екскурсій тощо [11, с. 20].

Для становлення вітчизняного екскурсійно-туристичного руху важливе значення мало створення у 1890 р. на базі «Гуртка аматорів природи, гірського спорту і Кримських гір» туристичної організації «Кримський гірський клуб» з центром в Одесі (з 1902 р. – Кримсько-Кавказький гірський клуб (ККГТ)). Члени клубу, відділення якого працювали в Одесі, Севастополі, Феодосії, Ялті, Києві, Херсоні та Харкові, організовували і проводили пішохідні та кінні (екіпажні та верхові), одноденні та багатоденні екскурсії Кримським півостровом. Учасники екскурсій досліджували гори, збирали матеріали для музейних колекцій з геології, географії, флори, фауни, етнографії, археології та історії Криму. Член клубу В. А. Меркулов склав путівник, в якому було описано 18 екіпажних маршрутів і 50 пішохідних і верхових екскурсій

Південним берегом Криму, а також 13 кільцевих комбінованих поїздок [7]. Не випадково дослідниками висловлюється думка, що Кримсько-Кавказький клуб став першою не тільки на теренах України, а й всієї царської Росії «життєздатною туристичною організацією» [8, с. 151].

Туристично-екскурсійна діяльність Кримсько-Кавказького клубу була достатньо потужною. Особливою результативністю вирізнялася діяльність Ялтинського відділення клубу. Якщо у 1891 р. ним було проведено лише декілька екскурсійних заходів для кількох десятків місцевих жителів, у 1896 р. – 181 екскурсію для 1491 особи, то уже у 1912 р. щорічна кількість екскурсій, що організовувалася членами відділення, складала 645, а чисельність екскурсантів – 15229 осіб, більшість яких були приїжджими курортниками та туристами. Всього ж за час свого існування Ялтинське відділення надало екскурсійні послуги 120 000 особам [3, с. 29–31]. Учнівські екскурсії до Криму організовувались під час канікул і, зазвичай, тривали від 5 до 16 днів. В Ялтинському відділенні ККГК існувала система знижок на організацію екскурсій для груп учнів і вчителів, членів ККГК.

У Західній Україні біля витоків туристично-краєзнавчого руху стояли визначні особистості: І. Вагилевич, Я. Головацький, І. Нечуй-Левицький, І. Франко, М. Шашкевич та ін. Вони першими організовували народознавчі мандрівки й самі багато мандрували теренами Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття. До туристичних подорожей залучалися учнівська та студентська молодь, а також місцеві жителі, які добре знали гірські стежки. Вони супроводжували туристів на Говерлу з Ворохти або Козмешика, Лазещини.

Особливе місце в історії вітчизняного туризму належить Івану Франку (1856–1916), який ще студентом усвідомив науково-пізнавальне та патріотично-виховне значення подорожей та екскурсій. Він став співорганізатором шести мандрівок студентської молоді Галичиною й Українськими Карпатами упродовж 1883–1888 рр.

Кінець XIX ст. – початок XX ст. відзначився появою різноманітних туристично-краєзнавчих гуртків, об'єднань, клубів, товариств, які дали поштовх для розвитку вітчизняної туристично-екскурсійної справи. Перші туристичні об'єднання в Західній Україні виникли у Львові – «Кружок для устроювання мандрівок по нашій країні» при «Академічному братстві» і спортивно-туристичне товариство «Сокіл» (1892 р.). На початку XX ст. провідну роль у розвитку туристично-краєзнавчого руху в Західній Україні стали відігравати різні молодіжні союзи, організації та товариства: «Січ» (1900 р.), «Пласт» (1911 р.), «Луг» (1925 р.), «Чорногора» (1922 р.), «Плаї» (1924 р.), «Сянова Чайка», польське товариство «Татранське» з філіями у багатьох містах Галичини та ін. Зазначимо, що головним завданням діяльності туристично-краєзнавчих молодіжних товариств Західної України вважалося популяризація засобами туризму пам'яток місцевої історії та природи і їх збереження.

Харківський університет –
Саме він дав поштовх до започаткування
краєзнавства (фото 1905–1910 рр.)

Подальшому розвитку туризму в Галичині сприяла видавнича діяльність із проблем краєзнавства та туризму, яку проводили громадські та культурні діячі. Найвизначнішими працями з туристично-краєзнавчої проблематики стали: «Туристика» А. Будзиновського, «Лещетарські шляхи коло Львова» П. Франка, «Опис рідного краю» Р. Заклинського, «Провідник по Галичині» М. Орловича, «Історичні проходи по Львову» І. Крип'якевича, «Прогулянки в наші гори» І. Франка, «Галицьке краєзнавство» Ю. Целевича.

Отже, екскурсії в кінці XIX – на початку XX ст. перетворилися на дієвий засіб освіти та виховання шкільної та студентської молоді. Саме вони заклали підвалини всієї екскурсійної справи, що розвивалася в той час і стали каталізатором туристично-краєзнавчого руху, його невід'ємною складовою. Виконуючи свою освітньо-виховну роль, шкільні екскурсії, як того і прагнули їх популяризатори – українські вчені, громадські діячі, пробуджували у підростаючого покоління інтерес до подорожей, мандрівок, який зберігався у нього протягом подальшого життя.

Джерела та література

1. Ващенко Г. Г. Загальні методи навчання [Підручник для педагогів] / Ващенко Г. Г – Видання перше. – Київ. Українська Видавнича Спілка. 1997. – 441 с.
2. Глякова М. Д. Учебные экскурсии как средство развития познавательной активности подростков : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 / М. Д. Глякова – Минск, 1981. – 20 с.
3. Долженко Г. П. История туризма в дореволюционной России и СССР / Долженко Г. П. – Ростов : Изд-во Ростов. ун-та, 1988. – 190 с.
4. Каптерев П. Ф. Дидактические очерки. Избранные педагогические сочинения / Каптерев П. Ф.; Под ред. А. М. Арсеньева. – М. : Педагогика, 1982. – 536 с.
5. Кислова Н. Б. В. І. Петр – організатор шкільного туризму в кінці XIX – на початку XX ст. / Н. Б. Кислова // Туризм в Україні: економіка та культура: матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф. [«Туристично-краєзнавчі дослідження» : у 2-х ч.], (Світязь, 9 – 10 верес. 1998 р.) – К. : «КМ – Трейдінг», 1998. – Ч. 2. – С. 157–164.
6. Круль Р. Туризм у дидактично-виховному процесі / Р. Круль // Туристична освіта України в європейському вимірі : матеріали Першого міжнародного українсько-польського наукового семінару (Івано-Франківськ – Яремче, 21–24 травня 2007 р.). – Івано-Франківськ – Яремче, 2007. – С. 67 – 73.
7. Молочко Є. Вивчення, популяризація та охорона пам'яток історії та культури Севастополя: екскурсійна діяльність у другій половині XIX – на початку XX століття / Є. Молочко // Краєзнавство. – 2000. – № 1 – 2. – С. 149–154.
8. Непомнящий А. А. Кримський гірський клуб в Криму і розвиток краєзнавчого туризму (к. XIX – поч. XX ст.) / А. А. Непомнящий // Туристично-краєзнавчі дослідження / Ін-т туризму ФПУ. – К., 1998. – Вип. 1 : Матеріали III Всеукраїнської конф. «Туризм в Україні : економіка та культура»: у 2 ч. – Ч. 2. – С. 150 – 156.
9. Отчет по летним учительским общеобразовательным и педагогическим курсам / Харьков: "Печатня С. П. Яковлева". Харьковская губернская земская управа. Отдел народного образования, 1913. – 19 с.
10. Попов А. Д. Туризм и экскурсии в учебных заведениях Таврической губернии на рубеже XIX – XX вв. / А. Д. Попов // Туристично-краєзнавчі дослідження : зб. наук. статей. – Випуск 7. – К., 2007. – С. 243 – 254.
11. Чагайда І. М. Екскурсознавство: [навч. посібн.] / І. М. Чагайда, С. В. Грибанова. – К., 2004. – 240 с.
12. Экскурсия учеников Киевской 1-й гимназии в Москву, С.-Петербург, Финляндию, Ревель, Ригу и Вильну в 1902 году. / Под редакцией директора И. В. Посадского. – Киев : Типография Товарищества И. Н. Кушнерев и К., 1902. – 192 л.
13. Державний архів м. Києва, ф. 55, оп. 4, спр. 18, 6 арк.

Людмила Соловей

**К истории становления туристско-краеведческого движения в Украине
(конец XIX – начало XX ст.)**

В статье проанализована роль школьных экскурсий и путешествий в становлении туристско-краеведческого движения в Украине (конец XIX – начало XX ст.).

Ключевые слова: туризм, экскурсия, путешествие, туристско-краеведческое движение.

Liudmyla Solovei

**History of Tourism and Local Lore Movement Formation
(the end of the XIXth- the beginning of the XXth century)**

The article deals with the role of school excursions and travels in tourism and local lore movement formation in Ukraine (the end of the XIXth – the beginning of the XXth century).

Key words: tourism, excursion, tourism travel, tourism and local lore movement.

